

итоге планируется систематизировать поддержку малого предпринимательства со стороны государства и вовлечь в данный процесс предпринимателей и их общественные организации, так как государству для того, чтобы получать отдачу от развития малого бизнеса, нужно помогать его становлению.

Значение малого бизнеса в рыночной экономике очень велико. Без малого бизнеса рыночная экономика ни функционировать, ни развиваться не в состоянии. Становление и развитие его является одной из основных проблем экономической политики в условиях перехода от административно-командной экономики к нормальной рыночной экономике. Малый бизнес в рыночной экономике – ведущий сектор, определяющий темпы экономического роста, структуру и качество валового национального продукта; во всех развитых странах на долю малого бизнеса приходится 60-70% ВВП. Поэтому абсолютное большинство развитых государств всемерно поощряет деятельность малого бизнеса (6).

В Костанайской области разработана программа поддержки малого бизнеса.

Кәкімжанова Н., ғылыми қызметкер
Ы.Алтынсарин мемиоралдық мұражайы

А.Күзембайұлы, тарих ғылымдарының докторы, профессор
Қостанай мемлекеттік педагогикалық институты

Ы.АЛТЫНСАРИН МЕН В.РАДЛОВТЫҢ ХАЛЫҚҚА БІЛІМ БЕРУ МӘСЕЛЕСІНДЕГІ ҮНДЕСТІГІ

XIX ғасырдың екінші жартысында Европа мен Азияның көзі қарақты зиялы азаматтары арасында ерекше бір ғылыми – шығармашылық қатынастар қалыптасты. Екі түрлі менталитеті бар халықтар өкілдері өркеніеттің өзекті мәселелері жөнінде ортақ тіл тауып, олардың арман-мұраты үн-

ЛИТЕРАТУРА

1. Гражданский кодекс РК. Алматы, 1992.
2. Закон РК «О товариществах с ограниченной ответственностью и товариществах с дополнительной ответственностью». Казахстанская правда, 1998.
3. Закон РК «Об акционерных обществах». Казахстанская правда, 1998.
4. Указ Президента РК, имеющий силу Закона № 2255 от 2 мая 1995 г. «О хозяйственных товариществах». Экономика и предпринимательства в РК. 1997. №26.
5. Волкова О.И. Экономика предприятия. Москва, 1997.
6. Джубаев С.Ш., Ахметов К.Г., Бекбулов Н. Потенциал малого предпринимательства (цифры, факты, проблемы по Западно-Казахстанской области). Приуралье, 1997.
7. Кунсеркин Ж. Хозяйственное товарищество, участие, менеджер. Характер взаимоотношений. Предприниматель и право. 1998. №5.
8. О'Брайен Томас. Формы бизнеса в Казахстане. Предприниматель и право. 1996. №18.
9. Шоланов. О товариществах с ограниченной ответственностью и товариществах с дополнительной ответственностью. Предприниматель и право. 1998. №15.

десіп жатты. Солардың бірі жастайынан дәстүрлі тәрбие алып, өз халқының рухани дүниесін бойына сіңіріп Европа мәдениетіне қол созған қазақтың алғашқы ағартушыларының бірі Ыбрай Алтынсарин. Екіншісі – немістің ұлы ғалымы В.В.Радлов. Бұл кісі туралы осы басылымның өткен жыл-

ғы нөмірлерінің бірінде мақала жариялаған болатынбыз. [1]

Аты аталған екі ғалымның қазақ этнографиясына арнаған еңбектерін талдаған кезде олардың ой үндестігін, пікір ұқсастығын, түсінік сабақтастығын байқаймыз. Әсіресе, қазақтың күнделікті тұрмыс-тіршілігін, әдет-ғұрпын, салт-санасын, жора-жосынын баяндаған кезде екеуі де олардың әлемнің басқа халықтарында кездеспейтіндігін баса көрсетеді.

Ол жөнінде ғылыми-зерттеулер де көркем шығарма да жеткілікті деп ойлаймыз. Осылай айта тұра мақаламыздың басында данышпан бабамыздың өмір жолына аз-кем тоқтала кетелік.

XIX ғасырдың екінші жартысында қазақ даласы түгелімен орыс империясының құрамына еніп, отаршылдық дәуірдің басталған шағы еді. Малдан, жерден айрылған қазақ жаңа өмірге бейімделу жолын іздейді. Қазақтың кейбір зиялы азаматтары құлдыққа толық түспеудің жолы білімде деп түсінді. Балғожа би сияқты ұрпағының келешегін ойлаған ойлы азаматтар өз балаларын орыс мектептеріне бере бастады. Бұл жағдай орыстың отаршылдық әкімшілігінің де ойынан шықты. Өйткені жергілікті мемлекеттік аппарат қазақ тілін білетін орысша жаза алатын кадрларға мұқтаж болды. Оның үстіне орыс мектептеріне тек қана сұлтандар сияқты қазақтың ақсүйек өкілдерінің балалары ғана алынды.

1864 жылдың қаңтар айында ресми түрде Торғай даласында алғашқы мектеп ашылды. Мысалы, осы мектептің ашылуы жайлы А.В.Алекторов былай деп жазады: «1864 жылы 8 қаңтарда 200-дей қазақ әкімдері мен офицерлердің қатысу салтанаты үстінде Орынбор бекінісіндегі орыс-қазақ мектебі формалды түрде ашылды... Ат жарыс, палуандар күресі болды, азияша берілген қонақасыға қазақ әкімдері риза болып тарасты» [2].

Енді ашылған мектепті оқу-әдістемелік материалдарымен қамтамасыз ету мәселесі күн тәртібінде тұрды.

Ы.Алтынсарин осы жылдың 14 қаңтар күні Орынбор бекінісінде мектеп ашу, оқу құралдарын жіберу туралы Орынбор облыстық басқармасына берген рапортында былай деп жазды: «*Биылғы қаңтардың 8-жұлдызында Орынбор бекінісінде мектеп ашылып, оған 13 қазақ баласы қабылданды, оларды орыс және татар тілдерінде сауатын ашуға мен айдың 9-жұлдызында кірістім. Шамамен 8 балаға арналған әліппемен Ильминский жасаған «Қазақтарға орыс тілінің үйреткіші» жеткіліксіз болып шықты. Сондықтан қазіргі уақытта материалдарға зәрулік көріп отырмыз, демек екі, тіпті үш балаға бір ғана әліппе бойынша оқытылуда*»[3]. Мұнан біз мектептің оқулық және басқа да құрал жабдықтарға зәру екендігін көреміз. Әлбетте, мұндай оқулықтар ол кезде мүлдем жоқ еді. Сондықтан орыс алфавитін пайдалана отыра қазақ тілінде төменгі сынып оқушылары үшін оқулық жазу Ыбырай бабамыздың еншісіне тиді. Ағартушының аз уақытта-ақ біршама білім беріп үлгіргендігі туралы Торғай бекінісінің бастығы Я.Т.Яковлев өзінің 1864 жылғы 5 маусымында Орынбор және Самар генерал-губернаторына жолдаған хатында «*28 майда жаңадан ашылған қазақ мектебінде оқу-тәрбие жұмысының жақсы жолға қойылғанын хабарлай келіп, - барлық офицерлер мен дін өкілі (священник) училищеге шақырылды. Менің көзімше қазақ балаларынан емтихан алынды. Оқылған уақыттың аздығына қарағанда оқушылардың табысы өте жақсы. Төрт жарым айдың ішінде олардың алған білімі өте қанағаттанарлық, тіпті кейбіреулері орыс тілінде басылған кітаптарды жақсы оқи да алады, 9 бала қазірдің өзінде орысша жаза біледі, сондай-ақ мыңға жуық орыс сөзін дұрыс айта алады және 6 оқушы татарша оқиды және*

жазады» [4] деп хабарлайды. Әрине, бұл жетістіктер тек Ы.Алтынсариннің есімімен байланысты еді. Әрі кетсе ауыл молдаларының алдынан оқыған балалардың аз уақытта мұндай жетістікке жетуі ұлы ұстаздың, жаңашыл ұстаздың шеберлігі.

Мектеп ашқаннан кейін белгілі бір жүйеде білім беретін оқулық қажеттігін сезінген Ы.Алтынсарин қазақ әліппесін ұлттық ерекшелікке сәйкес құрып, қалыптастыруды арман етті. Ол үшін кириллица нұсқасын алып, оған қазақ дыбыстарының әріптерін қосуды жүзеге асырды. Сөйтіп алғашқы хрестоматияны жарыққа шығарды. Бұл Ыбырайдың тұңғыш еңбегі және әдеби шығармаларының бірден-бір жинағы, қазақ жазба әдебиетінің төл басы «Қазақ хрестоматиясы» алғаш рет 1879 жылы Орынборда жарияланды. Осы еңбектің жарыққа шығуы жөнінде Оқу министрі Д.А. Толстойдың арнайы бұйрығы болды. Қазақтың ана тілінде шыққан бұл тұңғыш кітап сол кездегі дала тұрмысы үшін ең көп – 2000 дана басылып шықты.

А.Васильев бұл кітаптың шығуы жөнінде былай деп жазды: «Оқытушылар мен оқушылар арқылы ол тіпті мектептен тыс кең тарады, сондықтан да қазір Алтынсариннің хрестоматиясымен таныс емес сауатты қазақты өте сирек кездестіресіз... ұсақ халықтар арасында оқу-тәрбие жұмысының қойылуымен айналысушы адамдардың барлығына да аса пайдалы осы кітапты ұсынамыз. Алтынсариннің есімі соншалықты мәлім, сондықтанда оның еңбегі таныстыруды қажет етпейді» [5]. Оқулық қазақ даласына кең тарап кетті. Осыған орай 60-жылдардың екінші жартысынан бастап, орыс алфавиті негізінде оқулық құрастыру мәселесі күн тәртібінен мықтап орын алды. 70-жылдардың бас кезінде бұл мәселелердің төңірегінде пікір алысу кең көлемде жүріп жатты. Осы жөнінде дұрыс түсініп, айқын пікір айтқан ғалымдардың бірі В.В.Радлов болды.

Ол орыс алфавитін қазақтың жазу тілі үшін қолданудың қай жағынан да болмасын пайдалы екендігін атап көрсетті. «Менің пікірімше, араб алфавитін түгелдей ығыстыру - әсіресе алғашқы кезең үшін өте қатал қимыл. Бұл тіпті қазақ халқының ішінде түсінбестікті не қарсылықты туғызуы мүмкін» [6]. Мұның өзі қазақ ішінде ұзақ уақыт зерттеу жүргізген ғалымның объективті пікірі. Ол Ресейдің отаршылдық саясатын жақсы түсінді, осы саясаттың арғы жағында орыстандыру пиғылының жатқандығын мезгеді. Шын мәнінде, Ресей үкіметі барлық қазақты білімді ету ойынан аулақ болды. Ағарту министрлігінің нұсқауларының бірінен біз мынандай бір жолдарды кездестірдік: «... народное образование на окраинах русской державы есть своего рода миссионерство, миссионерство своего рода есть духовная война ...» [7]. 1885 жылы Н.И.Ильминский былай деп жазды: «Для нас вот что подходящее было бы, чтобы инародец в русском разговоре путался и кроснел, писал бы по-русски с порядочным количеством ошибок, трусил бы не только губернаторов, но и всякого столоначальника» [8]. Міне, қарап отырсаңыз, қазақ жеріндегі орыс мектептерінің мақсаты осындай болған. Осындай мектеп бітірген балалар отаршылдық әкімшіліктің ең төменгі сатысында ғана қызмет істеуге мүмкіншілігі болған. 1873 жылы оқу министрлігі Қазанда арнаулы комиссия құрып, орыс тілін жетік білетін қазақтарды шақырып, олармен әңгімелесу, пікір алысу қызу қарқында өтті.

1875 жылы Орынбор оқу округының попечителі Торғайдың уездік басқармасының іс жүргізушісі Ыбырайға татар тіліндегі «Білік» оқу құралын (еңбектің құрастырушылары Бекчурин, Ильминский және Радлов) попечителдің айтуы бойынша қысқартып, қазақ мектебіне лайықтау ісін тапсырды. Бірақ бұдан жөнді нәтиже шықпады.

Қоғамымызда әр ұлт өкілдерінің бірлесіп, араласа отырып жұмыс жүргізулерінен қазақ менталитетіне өзгеріс енді. Оқу-ағарту істерінің басында Н.И.Ильминский, В.В.Григорьев, Л.Н.Толстой, К.Д.Ушинский және В.В.Радлов т.б. тұрғандары тарихта белгілі. Нәтижесінде оқулықты құрастыру сенімі Ы.Алтынсаринге жүктелгені баршаға аян. 1876 жылдың желтоқсанынан бастап «Қазақ хрестоматиясын» орыс алфавитімен жазуға кірісті. Халықтың алға жылжу, өрлеу қадамындағы рухани мұқтаждығының орнын азды-көпті толтыру мақсатымен жазған оқулығының алғы сөзінде *«Қазақ халқы азбаған халық, оның талабы біреу салып берген тар шеңбердің қыспағына сия бермейді. Оның ой-пікірі еркін; оның келешегі үшін оған тек сана-сезім жағынан жалпы білім мен өнерді үйрену керек болып отыр. Ал осы айтылған мақсаттарға жету жолында, мен білсем, ешқандай жетекші құрал жоқ... осы күні халқымыз өз тіліндегі ғылыми оқу құралдарына аса сусап отыр»* [9] деп жазды. Ал 1879 жылғы В.В.Катеринскийге жазған хатында *«Кейін, жаңа қызметімде бірқатар бос уақыттарымды пайдаланып, хрестоматияның екінші бөліміне де материал жинамақпын»* [10] деп жоспарынан хабардар етеді. Бұл ағартушының өз халқының бойындағы ерекше қасиеттерін бағалап, келешекке үлкен үмітпен қарауы. Әсіресе қазақ халқының қанындағы еркіндік пен дербестікті мына бір сөздермен танытқысы келгендей: *«оның талабы біреу салып берген тар шеңбердің қыспағына сия бермейді»* деді. Қазақтың жазуы үшін орыс алфавитін Ы.Алтынсарин қалай қостаса, В.В.Радлов та дәл солай қостады. Және тағы бір айта кететін жай орыстың отарлаушыларымен салыстырғанда, анағұрлым жанашырлықпен қарады.

В.В.Радлов қазақтың жазу тілі үшін орыс алфавитін пайдаланудың келешегі мен болашағының жақсы болатындығына үлкен сеніммен қараған.

Өйткені ол Европа мәдениетіне өтетін баспалдақ Ресей арқылы екендігін түсіне білді. Ол қазақ тіліне татарлардан енген кейбір сөздерден құтылудың амалын осыдан іздеген. *«Қазақтар араб шрифтімен өз тілінде жаза алмайды, татарша жазады. Бірақ олар өз тілін соншалықты сүйеді, егер олар сол өз тілінде жазу мүмкіндігін көре білсе, оны татарша жазудан артық көрер еді»* дей отырып орыс алфавитін таратудың жолдарын көрсетті [11].

Әлбетте, сол заманда орыс алфавитін, орыс білімін қазақ арасында таратудың маңызы зор болды. Өйткені орысша білім алған қазақ жастары ғылыммен айналысуға, мемлекеттік жоғарғы қызметтер атқаруға қол жеткізді. Ыбрай ашқан қазақ даласындағы мектептер түлектері XIX ғасырдың аяғы мен XX ғасырдың басында Ресейдің және басқа Европаның қалаларындағы жоғарғы оқу орындарына түсіп, білім алғандары қаншама. Олардың көпшілігі жоғарғы сатыдағы мемлекеттік қызметтер атқарды. Сөйтіп, қазақ халқының атын әлемге таратты.

Ал енді В.В. Радловпенен Ы.Алтынсарин арасындағы қарым-қатынас әліде зерттеуді талап етеді. Бізге белгілісі олар 1876 жылы Қазанда кездесіп, жете танысқан. Кейіннен араларында шығармашылық байланыс болды ма? Ол жағы бізге беймәлім. Өткен ғасырдың 60-жылдары жарық көрген Ә.Дербісәлин еңбегінде осы жөнінде аз ғана мәлімет бар.

Қорыта айтқанда, көзқарастары әр түрлі болғанмен қазақ зиялылары Европа ғалымдарымен қарым-қатынаста болған. Империялық, шовинистік пиғылдағы көптеген орыс қайраткерлерінің қазақ жеріндегі қызметін бір жақты теріс бағалауға болмас. Олардың келер ұрпаққа қалдырған мұраларын ұлттық тұрғыдан талдап, бүгінгі ғылымның қажетіне жарату ойлы зерттеушінің қасиетті міндеті. Ал, сол заманда орысша білім, тәрбие алған қазақ зиялылары әлбетте өз

ұлтының мүддесін ұмытқан жоқ. Олар сол заманның ұлдары. Қолынан келгенше, қанатымен су сепкен қарлығаш сықылды, өз халқының рухани дамуы үшін қызмет етті. Солардың бірі аяулы бабамыз Ыбырай Алтынсарин. Екі оттың ортасында жүріп, аз ғұмырында көп шаруа бітірген ағартушы жөнінде жазылар еңбектер әлі де көп болар.

ӘДЕБИЕТТЕР

1. Радлов В.В. - қазақ халқының тарихын және этнографиясын зерттеуші. ҚМПИ жаршысы. Қостанай. 2007. №3. 87-93 бб; В.В.Радловтың қазақ антропологиясын зерттеуге қосқан үлесі. Бұл да сонда. 2008. №1. 101-104 бб; В.В.Радлов – основоположник тюркологической науки. Бұл да сонда. 2008. №1. 104-108 с.
2. Цит. алынды. Ә.Дербісалин. Ы.Алтынсарин. Өмірі мен қызметі туралы. Алматы, 1965. 46 б.

3. Цит. алынды. Алтынсариннің таңдамалы педагогикалық мұралары. Алматы, 1991. 25 б.
5. Ә.Дербісалин. Ы.Алтынсарин. Өмірі мен қызметі туралы. Алматы 1965. 46, 47б.
6. Тургайская газета. 1906. 17 декабрь.
7. Цит. алынды. Ә.Дербісалин. Ы.Алтынсарин. Өмірі мен қызметі туралы. Алматы, 1965. 98 б.
4. Кузембайұлы А. История дореволюционного Казахстана. Учебник. – АлмаАта: Республиканский издательский кабинет по учебной и методической литературе, 1992. с. 324.
8. Бұл да сонда.
9. Цит. алынды. Алтынсариннің таңдамалы педагогикалық мұралары. Алматы, 1991. 23 б.
10. Бұл да сонда. 119 б.
11. Ә.Дербісалин. Ы.Алтынсарин. Өмірі мен қызметі туралы. Алматы, 1965. 97 б.

Қыдырбек Қиысхан, магистрант
Қостанай мемлекеттік педагогикалық институты

ҚАЗАҚТАРДЫҢ МОҢҒОЛИЯ ЖЕРІНЕ ҚОНЫСТАНУ ТАРИХЫ

Бүгінде тәуелсіз еліміз өшкенін жағып, жоғын түгендеп жатқан тұста ішкі тұрақтылық пен сыртқы байланыстан қол үзбей келеміз. Оған бір дәлел – шетте жүрген қандастарымызды елге қайтару, тарихи Отанымыздан орын беру. 1992 жылы тұңғыш өткен Дүниежүзі қазақтарының Құрылтайына Елбасымыз Н.Назарбаев қатысып, барша қандастарға ізгі ниетін айтып, көптің батасын алды. Содан бір жыл бұрын, 1991 жылы Моңғолиядан алғашқы қазақтардың көші Қазақстанға келіп қоныстанған болатын. Үлкен құрылтайға жиналған қазақтардың тарихы әр қилы, әр заманда көшкендігінен. Осыны ескерген Н.Ә.Назарбаев Құрылтайдағы баяндамасында: «Қайта оралуға осында өзін күтіп отырған жазадан қорқып, мыңдаған адам туған жерді бір көруге зар бол-

ған күйінде өмірден өксіп өтті. Біз демократиялық мемлекет, адам құқығын қорғайтын қоғам құру жолына түскен ел ретінде тоталитарлық жүйе санамызға сіңірмек болған мұндай тарихи әділетсіздікті, мұндай қатыгез идеологияны түп-тамырымен айыптаймыз», [1] - деген болатын.

Осы құрылтайда сөз алған М.Қозыбаев, Ә.Қайдаров, С.Сартаев бастаған академик-ғалымдардың жасаған баяндамаларындағы шетелдердегі қазақтардың жалпы, қазақ диаспорасы төңірегіндегі мәселелері [2] құнды деректер болып табылады.

Бүгінгі таңда тарихшыларымыздың пікірлерінше, қазақтардың Батыс Моңғолия жеріне қашан, қалай барғанығы көп талас тудырады. Бұл жайында Патшалық Ресейдің, Кеңестік саяхатшылардың Қытай, Қазақстан,